

ŞEHZADEBAŞI'NDA MİMAR KASIM AĞA DÂRÜLHADİSİ

ARCHITECT KASIM AGHA DARULHADIS IN SEHZADEBASI

Aysu ATEŞ*

Öz

XVII. yüzyılın Osmanlı başmimarı Kasım Ağa, yapı faaliyetlerinin yanında, özellikle siyasete olan ilgisi ve dönemin sadrazam, padişah hocası, valide sultan gibi önemli kişilikleriyle yakın ilişkisi dolayısıyla öne çıkmaktadır. Devrin sadrazamları tarafından vezirlik taslayan kişiler arasında anılan ve siyasi etkinliği nedeniyle defalarca sürgün edilen, hapsedilen ve katledilmek dahi istenen Mimar Kasım Ağa, başına gelen onca felakete rağmen siyasetle ilgilenmekten vazgeçmemiştir. 1651 yılında başmimarlığı sona eren ve Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olan Kasım Ağa, yakın dostu Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656 yılında sadarete getirilmesini sağlayarak, büyük emeline ulaşmıştır. Bu tarihten sonra adına pek rastlanmayan Kasım Ağa'nın, kadı sicillerine dayanılarak 1662 yılında hayatta olmadığı anlaşılmaktadır. Mimarlığından ziyade siyasi yaşamdaki rolü nedeniyle anılan Mimar Kasım Ağa'nın kendi adına başkent İstanbul'da Şehzadebaşı semtinde inşa ettirdiği dârülhadisi, daha az bilinen bâni kimliğini yansıtmaması bakımından büyük önem taşımaktadır. XVII. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen, XX. yüzyıl başlarına dek ayakta olduğu tespit edilen Mimar Kasım Ağa Dârülhadisi'nin konumu, kuruluşu, derecesi, işletim koşulları, geçirdiği onarımlar ve mimarisi ayrı başlıklar altında, Osmanlı arşiv belgeleri ve ağırlıklı *El-Hac Kasım Ağa ibn-i Ali* adlı vakfiyesine dayanılarak irdelenmiştir. Yapı türü seçiminin ve dârülhadisin konumunun Kasım Ağa'nın siyasi yönüyle ilişkisi üzerinde durulmuş ve günümüze ulaşamayan Mimar Kasım Ağa Dârülhadisi'nin çağım başkentteki Osmanlı medreseleri arasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mimar Kasım Ağa Dârülhadisi, Mimar Kasım Ağa, Mimar Kasım Ağa Vakfı, Osmanlı Mimarisi, Şehzadebaşı*

Abstract

In the 17th century, the Ottoman chief architect Kasim Agha, stands out because of his interest in politics and his close relationship with significant personalities such as the grand vizier, the Sultan's Hodja, and the Queen Mother, apart from his building activities. Architect Kasim Agha, who was mentioned among those who pretended to be vizier by the grand viziers of the time, and who was exiled, imprisoned, and even wanted to be murdered many times due to his political activity, did not give up being interested in politics despite

* Öğr. Gör. Dr. , Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1270-3558> ♦ E-mail: ayssuates@gmail.com

all the disasters that befell him. Kasim Agha, who was appointed as *the kethuda* of Hadice Turhan Sultan in 1651, achieved his great aim by bringing Köprülü Mehmed Pasha to the grand vizierate in 1656. It is understood that Kasim Agha, whose name has not been found much after this date, was not alive in 1662, based on the kadı registers.

Among the Ottoman architects, there are also patrons who had various types of structures built in their name and pioneered the establishment of new neighborhoods due to the structures such as masjids they had built. Architects-patrons generally had structures built in their hometowns and in Istanbul. Due to the architectural etiquette, which is especially felt in the capital city of Istanbul, it cannot be expected that the structures of the architect-patron will compete with the structures of the grand vizier or the pasha in terms of location, architectural quality, and scale. Therefore, these unwritten rules, which are tied to architectural traditions, are especially effective in Istanbul. On the other hand, it is understood that Kasim Agha, who is at the forefront with his political relations, had a structure built in his name with his political visibility and motivation to reveal his claim. In this sense, the building differs from the other structures built by architects-patrons with the political identity of Kasim Agha.

Architect Kasim Agha, who is known for his role in political life rather than his architecture, had the darulhadis built in his name in the Sehzadebası district of the capital Istanbul, his of great significance in terms of reflecting the lesser-known patron identity. The location, establishment, degree, operating conditions, repairs, and architecture of the Architect Kasim Agha Darulhadis, which was built in the first half of the 17th century and determined to have survived until the beginning of the 20th century, are discussed under separate headings, based on mainly Ottoman archive documents and his waqf named *El-Hac Kasim Ağa ibn-i Ali*. The relationship between the choice of building type and the position of the darulhadis with the political aspect of Kasim Agha is also emphasized. As a result, the position of Architect Kasim Agha Darulhadis, which has not survived, among the Ottoman madrasahs in the capital of the era, has been tried to be determined.

Keywords: *Architect Kasim Agha Darulhadis, Architect Kasim Agha, Architect Kasim Agha Waqf, Ottoman Architecture, Sehzadebası*

Giriş

Sanat ve siyaset ilişkilerinin iç içe geçtiği XVII. yüzyılda Osmanlı siyasi yaşamında meydana gelen olumsuz gelişmeler, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi mimarların siyasete olan ilgisinin artmasına ve saray entrikalarına katılmalarına yol açmıştır. Osmanlı başmimarlarının siyasette etkin olması, dönemin değişen siyasi koşullarıyla açıklanabilir. XVII. yüzyılda Sultan I. Ahmed'den (1603-1617) itibaren sancağa çıkma yerine “*kafes usulü*” yoluyla vaktinin büyük çoğunluğunu haremde geçiren, küçük yaşta ve deneyimsiz sultanlar tahta çıkmıştır.¹ Bu nedenle yönetimi belirli dönemlerde Valide Mahpeyker Kösem Sultan ve Valide Hadice Turhan Sultan üstlenmiştir.² Valide sultanların yönetimde bulunması, harem ve anılan kadın sultanların yakınında, aralarında başmimarlar Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın da bulunduğu görevlilerin devrin siyasi oyunlarına katılmalarına imkân sağlamıştır.

İmparatorluk coğrafyasındaki tüm resmî inşaa ve onarım işlerinden sorumlu olan Hassa Mimarlar Ocağı³, XVII. yüzyılın siyasi gelişmelerine bağlı olarak zayıflamaya başlamıştır. Sultan I. Ahmed'in saltanatının (1603-1617) ardından Osmanlı siyasi yaşamında meydana gelen kısa süreli taht değişimiyle eş zamanlı olarak Hassa Mimarlar Ocağı'nda da sorunlar ortaya çıkmıştır. Sultan Ahmed'in yaşamını yitirmesinin ardından akli dengesinin yerinde olmadığı öne sürülen Sultan I. Mustafa iki kez tahta çıkarılmış (1617-1618 ve 1622-1623) ve Sultan II. Osman (1618-1622) katledilmiştir.⁴ İktidarda yaşanan bu değişim, sultanın otoritesini derinden sarstığı gibi, tahta her çıktığında dağıtılan cülus bahşişi, Osmanlı hazinesinin hızla boşalmasına yol açmıştır.⁵ Osmanlı saltanatında yaşanan bu değişimler ile aynı tarihlerde Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığının ardından 1617/1618'den sonra mimarların çok kısa süreli olarak görevde bulunduğu, sürekli görev değişimlerinin yaşandığı görülmektedir. Sedefkâr Mehmed Ağa'dan sonra Ali Çelebi, 1027 H./1618 M. yılında başmimarlığa getirilmiş,⁶ daha sonra 1030 H./1620-1621 M. yılında Ömer Ağa mimarbaşı olmuştur.⁷ Bu tarihten sonra ise Kasım Ağa'nın başmimar olmasıyla, birkaç ay gibi kısa süreler içinde yaşanan görev değişimleri ve yüzyıl boyunca artan başmimar sayısı, mimarbaşılık mesleğindeki istikrarı

1 İnalçık, 2017, 85-87.

2 XVII. Yüzyılda Valide Kösem Sultan, Sultan IV. Murad'ın saltanat yıllarının (1623-1640) başından 1632 yılına kadar, Sultan I. İbrahim'in taht yıllarında (1640-1648) ve Sultan IV. Mehmed devrinin (1648-1687) ilk döneminde devlet yönetimini üstlenmiştir. Ardından Sultan IV. Mehmed'in validesi Hadice Turhan Sultan yönetimi devralmıştır. İnalçık, 2017, 187-188, 244, 271-274.

3 Hassa Mimarlar Ocağı'nın işleyişine ve görevlerine dair detaylı bilgi için bkz. Turan, 1963, 152-252; Sönmez, 1988, 251-258; Sönmez, 1999, 185-188.

4 Uzunçarşılı, 1995, 127-141; İnalçık, 2017, 166.

5 İnalçık, 2017, 184.

6 Parmaksızoğlu, 1974, 36.

7 Ömer Ağa'ya ilişkin başmimarlığın kendisine verildiğine dair Ru'us Kalemî'nin inha'sı ve yine aynı yıl Ömer Ağa'nın Hassa mimarları atamasında arzı bulunur. Orgun, 1938, 339.

bozarak Hassa Mimarlar Ocağı'nın işleyişine ciddi zarar vermiştir.⁸

On iki yaşında tahta çıkan Sultan IV. Murad'ın saltanatının (1623-1640) ilk yıllarında (1623-1632) validesi Mahpeyker Kösem Sultan, bir nevi padişah vekili olarak devlet yönetimini idare etmiş,⁹ 1632 yılında ise 21 yaşına gelen Sultan IV. Murad'ın saltanatı resmen başlamıştır. İlk olarak ıslahat hareketlerine ağırlık veren Sultan IV. Murad, kısa sürede isyan hareketlerini bastırması ve Doğu seferlerine çıkmıştır. “Bağdat Fatihi” olarak anılan Sultan, saltanatı süresince imparatorlukta asayişini sağlayarak toplumsal düzeni yeniden kurmuş ve hazinenin yeniden dolmasını sağlamıştır.¹⁰ IV. Murad'ın iktidarında Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın yönetimi devraldığı süreçte, Kasım Ağa'nın adına ilk kez başmimar olarak 1005 H. /1622-1623 M. yılında rastlanmaktadır.¹¹ 1632 yılından sonra iktidarın güçlü olduğu dönemde Mimar Kasım Ağa'nın adı entrikalar içinde anılmamasına karşın, Sultan IV. Murad'ın ardından Sultan I. İbrahim'in saltanat yıllarında (1640-1648) Osmanlı yönetiminin yeniden zayıfladığı, validesi Mahpeyker Kösem Sultan'ın belirli bir dönem yönetimi üstlendiği¹² ve Hassa Mimarlar Ocağı'nın çözülmeye başladığı yıllarda, Kasım Ağa'nın yükselişi de başlamış, Sultan IV. Mehmed'in taht yıllarında (1648-1687) artarak devam etmiştir. Devlet yönetiminde meydana gelen otorite boşluğu, Kasım Ağa gibi politik mimar figürlerinin ortaya çıkması için gerekli zemini hazırlamıştır.

Na'ima Tarihi başta olmak üzere tarihsel kaynaklar üzerinden yaşamına yakından tanıklık edilebilen Mimar Kasım Ağa, Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Padişah Hocası Cinci Hoca/Hüseyn Efendi, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, Valide Hadice Turhan Sultan, Sadrazam Süleyman Paşa, Hoca Mehmed Efendi ve Baltacı Karakaş gibi çağın öne çıkan tarihi kişilikleriyle yakın ilişki kurmuş, Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa ve Darüssaade Ağası Süleyman Ağa gibi isimleri ise karşısına almıştır. Söz edilen kişiler arasında yakın dostu Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın idamı üzerine mimarbaşılıktan azledilmiş, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesi için çabalarken sürgün edilmiş, hapsedilmiş ve katledilmek dahi istenmiştir.¹³ Siyasetle

8 XVII. yüzyıl mimarlık ortamına dair detaylı bilgi için bkz. Ateş, 2022a. Adı geçen doktora tezi Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) 100/2000 bursu ile desteklenmiştir.

9 İnalçık, 2017, 187-188.

10 İnalçık, 2017, 214-227.

11 1005 H. /1622-1623 M. yılında Dikilitaş'taki Valide Hamamı'nın onarımında Kasım Ağa'nın adına rastlanmaktadır. Orgun, 1938, 337. Daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda bu tarihin doğruluğu tartışılmış ve araştırmacının farklı bir tarihin olabileceğini söylemiş olduğu öne sürülmüştür. Dolayısıyla bu tarihe ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Eyice, 1979, 772.

12 İnalçık, 2017, 244-264.

13 Evliya Çelebi ve Osman Nuri Paşa'nın eserlerinde Mimar Kasım Ağa'nın öldürüldüğüne dair bir takım veriler bulunmakla birlikte, ölümünün ardından 1662 tarihli kadı sicillerinde öldürülen mimarların anıldığı gibi “maktul” olarak belirtilmemesi nedeniyle katledilmemiş olduğu akla yakın gelir. Çelebi, 1999, 268. Osman Nuri Paşa, 1992, 147. Kadı sicillerinde, 17 Şevval 1072 H./ 5 Haziran 1662 M. tarihli kayıta Mimar Kasım Ağa'dan yalnızca “merhum” olarak söz edilmiştir. Yılmaz, 2019, 495.

ilişkisi, Osmanlı bürokrasisindeki kişilerle olan bağları ve yönetimde dolaylı olarak söz sahibi olma isteği dolayısıyla çağın diğer başmimarlarından ayrılan Kasım Ağa, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu bunalımı gidermeye yönelik çabaları nedeniyle zamanla siyasi bir figüre dönüşmüştür.

1622/23 yılından aralıklarla 1651 yılına dek mimarbaşı olan Kasım Ağa¹⁴, 1651 yılında Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olmuştur. Bu tarihten sonra mimarbaşılığı sona ermesine rağmen, 1662 yılında hayatının sonlandığını gösteren kadı sicillerinde mimar-ı sani/ikinci mimar olarak anılması¹⁵, mimarlıktan tamamen uzaklaşmadığına işaret eder.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi adına yapı inşa ettiren Mimar Ayas, Atik Sinan/Azadlı Sinan, Hayreddin Ağa, Alaeddin Ali/Acem Ali Ağa, Mimar Sinan, Mimar Hasan ve Mimar Mehmed Ağa olmak üzere birçok mimarın varlığı bilinmektedir. Anılan mimarlar arasında inşa ettirdikleri mescid türündeki yapılar dolayısıyla yeni mahallelerin kurulmasına öncülük eden mimarlara dahi rastlanır. Mimar-bâniler genellikle kökenlerinin dayandığı bölgede ve İstanbul'da çeşitli türde yapılar inşa ettirmiştir.¹⁶ Özellikle başkent İstanbul'da yoğun olarak hissedilen mimari adap gereği, mimar bânilerin yapılarının sadrazam veya paşa yapılarıyla konum, mimari nitelik ve ölçek bakımından rekabet etmesi beklenemez. Dolayısıyla mimari geleneklere bağlanan ve yazılı olmayan bu kurallar özellikle İstanbul'da büyük ölçüde geçerliliğini korur. Buna karşın siyasi ilişkileriyle ön plana çıkan Mimar Kasım Ağa'nın, siyasi görünürlüğü ve iddiasını ortaya koyma motivasyonu ile kendi adına bir yapı inşa ettirdiği anlaşılır. Yapı, bu anlamda mimar-bâniler tarafından inşa edilen diğer mimari eserlerden Mimar Kasım Ağa'nın siyasi kimliği ile ayrışır.

XVII. yüzyılda Kasım Ağa, başmimarlık görevine getirilmesinin ardından yaklaşık yirmi yıl kadar sonra, 1641 yılında bir vakıf kurmuş ve başkentte dârülhadis inşa ettirmiştir. Bu tarihlerde belirli bir maddi güce eriştiği anlaşılan Kasım Ağa'nın, kendi adına inşa ettirdiği dârülhadisi, vakfiye şartlarında belirtilmiş olması nedeniyle vakfın kuruluş tarihi olan 1641 yılından az önce inşa edilmiş olmalıdır. Osmanlı mimari adabı gereği başkentte bir dârülhadis inşa ettiren Kasım Ağa'nın, kökeninin dayandığı Arnavutluk'un Avlonya Sancağına bağlı, Temurunce Nahiyesinde, Grameç adlı karyede, cami merkezli bir külliye başta olmak üzere diğer Balkan kentlerinde köprü, han, suyolları, çeşme gibi farklı türde mimari eserler inşa ettirmiş olması, çağın güçlü bânileri arasında konumlandırarak, aynı zamanda ulaştığı siyasi-maddi gücü ortaya koyar.

XVII. yüzyılın ilk yarısında, vakfın kurulduğu 1641 yılı öncesinde, Kasım Ağa'nın başmimar olarak görev aldığı süreçte inşa edildiği anlaşılan ve XX. yüzyıl başlarına dek ayakta olduğu tespit edilebilen dârülhadisin ele alındığı bu çalışmada yapının konumu, işletim koşulları, geçirdiği onarımlar ve mimarisi, ağırlıkla Osmanlı arşiv belgeleri ile *El-Hac Kasım Ağa ibn-i Ali* adına düzenlenen vakfiyesine dayanılarak

14 Mimar Kasım Ağa'nın görev sürelerine dair detaylı bilgi için bkz. Afyoncu, 2001, 14-17

15 Yılmaz, 2019, 495.

16 Ateş, 2022b, 68-69.

irdelenmiştir.¹⁷ Günümüze ulaşamayan Kasım Ağa Dârülhadisi üzerinden Mimar Kasım Ağa'nın geri planda kalan bâni yönü vurgulanmış ve yapının XVII. yüzyılda İstanbul'da inşa edilen medreseler arasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Kasım Ağa Dârülhadisi'nin Kuruluşu ve Derecesi

Kasım Ağa Dârülhadisi'nin inşa tarihi olarak 1103 H./1691 M. yılının belirtilmiş olmasına karşın,¹⁸ Şerî mahkemeye başvuru olarak, kadı tarafından onaylanan 1641 tarihli vakfın senedinde kaydedilmiş olması,¹⁹ 1641 yılı öncesinde inşa edilmiş olduğunu gösterir. Çeşitli kaynaklarda *Mimar Kasım Ağa Medresesi* olarak anılan yapı²⁰, Kasım Ağa'nın vakfiyesinde açıkça *dârülhadis* olarak belirtilmiştir.²¹ Bilindiği gibi, Osmanlı medreseleri *Umumî/Genel Medreseler* ve *İhtisas/Uzmanlık Medreseleri* olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. İhtisas medreseleri yani belirli bir alanda uzmanlık için kurulan medreseler ise kendi içinde dârülhadis, dârülkurra ve tıp medreseleri olmak üzere üç gruba ayrılır.²²

Hadis öğrenimine ağırlık veren dârülhadisler, Hz. Muhammed'in söz ve davranışlarından kaynaklanan hadislerin tahsil edildiği eğitim yapılarıdır. Dârülhadiste eğitim alabilmek için genel medreselerde eğitim görmüş olmak ve dârülhadiste müderris/muhaddis olabilmek için ise hadis ilminde uzman ve liyakat sahibi olma şartları aranmıştır. Dolayısıyla dârülhadisler, genel medreselerden daha yüksek dereceli olarak kabul edilmekteydi. Buna karşın dârülhadislerin mimarisi, hücre sayısı ve özellikle de müderrislerinin pâyesi/kadro derecesi göz önüne alındığında, Osmanlı coğrafyasında inşa edilen tüm dârülhadislerin ihtisas medresesi derecesinde olmadığını, bu yapıların -genel medreseler gibi- çeşitli kademelerde inşa edilebildiğini gösterir.²³

Kasım Ağa'nın vakfiyesinde kaydedilen "*İstanbul'da, Kasım Ağa Dâru'l-hadisi'nde alem-i tefsir ve hadis-i kadir vesair ulum-ı akileye ve nakliyyede mahir muhaddes olan kimseye hizmeti karşılığında günlük 20 akçe yevmiye verilecektir*" şeklindeki ifadeye göre müderris yevmi 20 akçe pâyelidir.²⁴ Müderrisin yevmiyesi üzerinden Kasım

17 Başmimar Kasım Ağa'nın "*El-Hac Kasım Ağa ibn-i Ali*" adlı vakfiyesi, Zilkade sonu 1050 H./Mart 1641 M. tarihli olup, günümüzde Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Vakf-ı Cedit Defterleri, 62 numarada (Eski Numara: 2198/2237/7) yer almaktadır. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG.KK), Vakf-ı Cedit Defterleri (VKF.Cd.), 62. Kuyud-ı Kadime ve İlmî Araştırmalar Birimi'nde görevli Uzman Hakkı Şahin başta olmak üzere, tüm arşiv birimi çalışanlarına gerekli kolaylıkları gösterdikleri için teşekkür ederim.

18 Hammer, 1998, 403.

19 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 7b.

20 Ayvansarayî, 1987a, 137; Kütükoğlu, 2000, 158; Hammer, 1998, 403; Nayır Ahunbay, 1988, 11.

21 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 7b.

22 Baltacı, 1976, 20-24.

23 Yardım, 1999, 171; Baltacı, 1976, 21.

24 "*zıkr olunan dârülhadis de yevmi yirmi akce vezîfe ile alem-i tefsir ve hadis-i kadir vesair ulum-ı akileye ve nakliyyede mahir muhaddes olan kimesneye virilüb...*" TKG.KK, VKF. Cd.,

Ağa Dârülhadisi'nin kuruluş yıllarında ihtisas medresesi seviyesinde değil, hadis eğitimi verilen bir tür "genel medrese" düzeyinde olduğunu söylemek mümkündür.²⁵

Kasım Ağa Dârülhadisi'nin Konumu ve Bölgenin Tarihi Değeri

Kasım Ağa Dârülhadisi, Şehzadebaşı'nda, Hoşkadem Mahallesi'nde yer almaktaydı. Hafız Hüseyin Ayvansarayî'nin *Hadikatü'l Cevâmi* adlı eserinde, Hoşkadem Mescidi'ne ilişkin bilgi verilirken, yapının civarında Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi ile Kasım Ağa Medresesi'nin bulunduğu açıklanmış olup, Kasım Ağa'nın yapısından ayrıca bahsedilmemiştir.²⁶ Mimar Kasım Ağa Vakfıyesinde ise yapının konumu şöyle kaydedilmiştir;

*"Hoşkadem Mahallesi'nde bir yönden Zeynelabidin Efendi Vakfı, bir yönden Ahmed Paşazade Vakfı ve iki yönden anayol ile sınırlı, eni ve boyu toplam 3800 zir'a arsa üzerinde olup... yine adı geçen bölge içindeki arsa üzerinde 10 birimli sağlam kubbeli kârgir odaların ve bir derslane bir su kuyusunu ve musluk ve helâleri kapsayan dârülhadis..."*²⁷

Hadikatü'l Cevâmi ve Kasım Ağa Vakfıyesindeki belirtilen bilgiler ile örtüşür şekilde, 1009 H./1600 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde, Mahalle-i Mescid-i Hâcî Hoşkadem bölümünde, Vakf-ı dervîş Hâcî Zeynel'Abidîn ibn Dervîş Mehemed kaydedilmiştir.²⁸ Dolayısıyla mevcut bilgiler, Kasım Ağa Darülhâdisi'nin, Hoşkadem Mescidi civarında yer aldığını doğrulamaktadır. Kasım Ağa Dârülhadisi'nin yakınında bulunan ve günümüze ulaşan Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi ile Hoşkadem Mescidi, günümüzde Saraçhane'deki Büyükşehir Belediye Binası'nın yakınında yer alır.

İstanbul'da inşa edilen medreseler, tüm semtlere yayılabildiği gibi, genellikle büyük külliyelerin civarında ve özellikle de Süleymaniye medreselerinin inşasına kadar başkentin en yüksek dereceli Sahn-ı Seman medreselerinin dâhil olduğu Fatih Külliyesi²⁹ ve Çarşamba arasındaki bölgede bulunmaktaydı. Bu nedenle ilmiye sınıfı mensupları da genellikle bu bölgede ikamet etmişti. İstanbul'da medreselerin yoğun olarak inşa edildiği diğer bölgeler ise Bahçekapısı, Sultanahmet, Cağaloğlu, Çemberlitaş, Çarşıkapı, Beyazıt, Süleymaniye, Vefa, Vezneciler, Saraçhane ve Laleli semtleri idi.³⁰ XVII. yüzyılda çok

62, 14b.

25 Ayrıca yüzyılın sonlarında, 1103 M./1692 M. tarihinde ise "haric" kurulmuştur. Vekayi ül Fudela II, 321'den naklen Kütükoğlu, 2000, 159.

26 Ayvansarayî, 1987a, 137.

27 "...Hoşkadem mahallesinde vaki bir taraftan Zeynelabidin Efendi vakfı ve bir taraftan Ahmed Paşazade vakfı ve iki taraftan tarik-i amm ile mahdud tulen ve arzen be-hesab-ı mezbur üç bin sekiz yüz zira arsa üzerinde mebni olub... yine hudud-ı mezkure dahilinde ol arsa üzerinde on bab bünyan-ı mersus kubbeli kargir odaların ve bir derslane ve bir su kuyusunu ve musluk ve kenifleri muhtevi dar'ül hadisi..." TKG.KK, VKF. Cd., 7a, 7b.

28 Canatar, 2004, 364-365.

29 Uzunçarşılı, 2014, 9-13.

30 Kütükoğlu, 2000, 6.

yönlü kişiliğiyle anılan Osmanlı âlimi Hezarfen Hüseyin Efendi, İstanbul'daki medrese sayısını 126 olarak açıklamıştır;³¹ Tarihsel kaynaklar üzerinden XVII. yüzyılda İstanbul'da yirmi dört medresenin inşa edildiği tespit edilebilmektedir. Bu medreselerden ise yalnızca dokuz tanesi günümüze ulaşabilmiştir.³²

Medrese öğrencileri, yalnız bağlı bulunduğu medreseden değil, aynı derecede olmak şartıyla farklı medreselerdeki müderrislerin derslerinden de faydalanabilmekte olup, müderrisin yaşamını yitirmesi halinde, hayatını kaybeden müderrisin öğrencileri yine aynı derecedeki diğer medreselerde eğitim görebilmekteydi. Dolayısıyla hem öğrencilerin hem de müderrislerin farklı medreselere kolayca ulaşım sağlayabilmesi, dönemin imkânları göz önüne alındığında medreseler arasındaki mesafeye bağlıydı. Bu nedenle medreseler genellikle birbirine yakın inşa edilmişti.³³

Medreseler, yalnız sınırlı saatlerde eğitim amacıyla faydalanılan yapılar olmadığı gibi, yaşamlarını medresede sürdüren ve kendilerine ait hücrede konaklayan öğrencilerin temel ihtiyaçlarını burada karşılamaları nedeniyle su ihtiyacı hayati önem taşımaktadır. Dolayısıyla medreselerin genellikle büyük külliyelerin civarında yer alması, aynı zamanda akar su teminiyle de ilişkilendirilebilmektedir.³⁴ Kasım Ağa Dârülhadişi, Divanyolu'nun ve Şehzade Mehmed Camii'nin yakınında olmasına karşın, sur içinde paralel olarak ilerleyen Süleymaniye Suyolu gibi kentin ana isale hatlarının çok yakınında değildir. Nitekim ana suyollarından katma sular aracılığıyla su temin edildiğine dair bir kayda da rastlanmamıştır. Bunun dışında, suyollarının uzağında yer alan medreselerde kuyular açılması, su temini konusunda yardımcı olabilmekteydi. El-Hac Kasım Ağa İbn-i Ali Vakfıyesi'nde dârülhadişte bir su kuyusunun varlığının belirtilmesi,³⁵ medresedeki su ihtiyacının kuyudan karşılandığına işaret eder.

Kasım Ağa Dârülhadişi, Şehzade Mehmed Külliyesi ve günümüze ulaşamayan Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi³⁶ gibi yapıların yakınında, Doğu Roma devrinde *Mese* Osmanlı devrinde ise özellikle başlangıç noktasında kısmen aynı güzergâhı izleyen ve *Divanyolu* olarak anılan tarihi arterin civarında bulunmasından dolayı konum itibarıyla oldukça önemlidir. Kasım Ağa Dârülhadişi'nin Şehzade Mehmed Külliyesi gibi tarihsel

31 “...İstanbul dâhilinde olan Hâric ve Dâhil ve Mahrec cem'an yüz yirmi altı medresedir. Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, 52.

32 Zeynep Nayır Ahunbay ise XVII. yüzyılda inşa edilen eğitim kurumu (medrese, dârülhadişi, dârülkurra, sıbyan mektebi) sayısını 25 olarak tespit etmiştir. Bu yapılardan yalnızca dokuz tanesi günümüze ulaşmıştır. Ahunbay, 1988, 11.; XVII. yüzyılın ortalarında sur içinde toplam 122, Eyüp ve Kasımpaşa ile birlikte 131 medrese kaydedilmiştir. Özergin, 1973-1974, 268.

33 Kütükoğlu, 1976-1977, 283.

34 Kütükoğlu, 1976-1977, 283-284.

35 Kasım Ağa Dârü'l-Hadişi'nde bir su kuyusu olduğu, Kasım Ağa'nın vakfıyesinde belirtilmiştir. TKG.KK, VKF. Cd., 62, 7b.

36 Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi'nin inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Sultan I. İbrahim'in saltanat yıllarında (1640-1638) inşa edildiği öne sürülür. Yapı hakkında detaylı bilgi için bkz. Eyice, 1959, 147-162.

öneme sahip yapıların yakınında yer alması, ilk bakışta su temini ve diğer medreseler ile akışın sağlanabilmesi adına yürüme mesafesinde bulunmasıyla ilişkilendirilebilmesine karşın dârülhadise katma sular aracılığıyla su sağlanmasına dair bir veri bulunmaması, bu ihtimali zayıflatır. Diğer taraftan dârülhadisin bânisi Kasım Ağa'nın politik yönü göz önüne alındığında yapının konumlandığı bölge olarak bu yerin seçiminin tamamen tesadüfi olmadığı anlaşılır. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın (1650-1651) ağzından aktarılan söylemlerde Mimar Kasım Ağa'nın adı, dönemin entrikalar ile öne çıkan siyasi kişiliklerinin yanında ve vezirlik taslayan kişiler arasında anılmıştır;

*“...Biri ibtidâ Bektâş Ağa ve Ömer Çelebisi ve İkinci Çelebi Kethüdâ ve Halil Yazıcısı ve üçüncü Yeniçeri Ağası Kara Çavuş ve Kâtibi Yüsuf Çelebi ve Alahoz Mehmed Efendi ve Sarı Kâtib ve **Mi'mâr Mustafâsı** ve Vâlîde Sultân ve **Koca Mi'mâr** (Mimar Kasım Ağa), bunların emsâli niçe yüz vüzerâlîk peresinde âdemlerden bî-zâr olmuşdum...”³⁷*

Yaşamının son yıllarında muhtemelen mimarbaşılığındaki yeteneğinden ziyade ilerleyen yaşı dolayısıyla Koca Kasım veya Koca Kasım Ali olarak anılan mimar, tıpkı öykündüğü sadrazamlar gibi Divanyolu'nun yakınında ve çağın sadrazamlarının tercih ettiği gibi bir tür medrese olan dârülhadis inşa ettirmiştir. Anıtsal yapı inşasının azaldığı XVII. yüzyılda, Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi dışında genellikle Divanyolu üzerinde Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Köprülü Mehmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi sadrazamlar tarafından medrese merkezli ve küçük ölçekli külliyeler inşa edilmiştir. Anılan bâniler arasında Köprülü Ailesi'nin külliyesi, Kasım Ağa'nın dârülhadisinden daha geç tarihli olmasına karşın Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa ve Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın, Osmanlı döneminde çeşitli kollara ayrılan Divanyolu üzerindeki külliyesi daha erken tarihlidir. İlginç olan ise yakın dostu Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın XX. yüzyılda yol çalışmalarında feda edilen külliyesi, Kasım Ağa Dârülhâdisi (Vakfi) ile aynı yıl olan 1641 tarihinde inşa edilmiştir.³⁸ Başmimar ardından kethüda olan Kasım Ağa, doğrudan Divanyolu üzerinde olmamasına karşın, anılan tarihi güzergâhın hemen yakınına bir dârülhadis inşa ettirmiştir. Bu durum, Evliya Çelebi'nin Kasım Ağa'nın vezirlik peşinde olması yönündeki eleştirilerinde haksız olmadığını gösterir.³⁹ Yalnızca politik yaşamda değil, gerek konumu gerek ise yapı türü seçimi bakımından kendi adına inşa ettirdiği dârülhadisi üzerinden sadrazamların/siyasi elitlerin arasında yer edinme çabası vurgulanır.

Şehzadebaşı semti, XVIII. yüzyılda Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi ve Damat İbrahim Paşa Külliyesi gibi yapıların inşasıyla önemini sürdürmüştür. Özellikle

37 Çelebi, 1999, 268.

38 Kemankeş Kara Mustafa Paşa Külliyesi, 1051 H./1641 M. tarihinde inşa edilmiştir. Ayvansarayî, 1987b, 11.

39 Mimar Kasım Ağa gibi devrin sanat ve siyaset ilişkilerinde rol oynayan, erken Osmanlı mimarlık ortamında vezir ve mimar yönüyle öne çıkan Hacı İvaz sayılır. Detaylı bilgi için bkz. Keskin, 2021, 160.

Divanyolu üzerinde yer alan Damad İbrahim Paşa Külliyesi dâhilindeki arasta nedeniyle güzergâhın bu kısmı “*Direklerarası*” olarak anılmış olup, arasta yalnızca XX. yüzyıl başlarına dek kısmen ayakta kalabilmiştir.

Arnavut asıllı Kasım Ağa'nın vakfiyesinden, Balkanlarda ve özellikle de İstanbul'da çok sayıda mal varlığı ve arsasının olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu araziler arasında ikamet ettiği konağının Molla Hüsrev Mahallesi'nde yer aldığı vakfiyesinde iki yerde tekrarlanmıştır⁴⁰;

“...Molla Hüsrev Mahallesi'nde bulunan, bir yönüyle ruznamçeci İbrahim Efendi Vakfı, bir yönüyle Pertev Paşa Vakfı, bir yönüyle Ekincizade Ahmed Paşa Vakfı ve bir yönüyle de çıkmaz sokak ile sınırlı, çok katlı ve tek katlı birçok evi içine alan ve sofalar ve ahır ve kuyular ve helâleri kapsayan içinde sakin olduğum mülk menzilimi...”⁴¹

Kasım Ağa'nın ikametgâh olarak kullandığı konağın, dârülhadisinin bulunduğu Hoşkadem Mahallesi'nin yakınlarındaki Molla Hüsrev Mahallesi'nde yer alması, Kasım Ağa'nın bu bölgeye olan ilgisini gösterir. Süleymaniye ve Şehzade külliyesi arasında kalan bu bölge, gerek Doğu Roma gerek ise Osmanlı devrinde paşalar, sadrazamlar ve vezirler gibi yönetici elitin ikamet ettiği bir bölge olmasından dolayı ayrıca dikkat çekmektedir.

Kasım Ağa Dârülhadisi'nin Görevlileri ve İşletim Koşulları

Tam adı “*El-Hac Kasım Ağa ibn-i Ali*” olarak geçen Başmimar Kasım Ağa'nın, Zilkade sonu 1050 H./ Mart 1641 M. tarihli vakfiyesi, günümüzde Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, Vakf-ı Cedit Defterleri'nde, 62 numarada yer alır. Kasım Ağa'nın vakfiyesindeki derkenar notlarında geçen “*Defterhâne-i Âmir'e de hıfz olunup itizâ ettikde sûret verilmek buyruldu Fî 25 Zilkade sene 84*” ifadeden, vakfiyenin 3 Mart 1674 tarihinde, Kasım Ağa'nın 1662 yılında hayatını kaybetmesinin ardından istinsah edildiği anlaşılmaktadır.⁴² Vakfın kuruluş tarihi olan 1641 yılında, Osmanlı arşiv belgelerine göre Kasım Ağa'nın başmimarlığı devam etmektedir.⁴³ Kasım Ağa Vakfiyesi'nde dârülhadisin işletim koşulları ve dârülhadisin görevlileri tüm detaylarıyla

40 “...*Ashab-ı hayrat ve müberratdan olub mahmiye-i İstanbul'da Molla Hüsrev mahallesinde sakin atebe-i aliye-i sultanıye-i südde-i seniye-i hakaniye bil-fil mimar başı olan iftihar'l havas ve'l mukarrebın muhtar ashab'l gar ve'l mekin âmir-i ebniye'l cevri ve'l ihsan makbul'l sudur ve'l erkan kıdvet'l azam menba'l mekarim ve'l meali El-hac Kasım Ağa ibn-i Ali...*” TKG.KK, VKF. Cd., 62, 4b.

41 “...*zıkr olunan Molla Hüsrev mahallesinde vaki ve bir taraftan Ruznamçeci İbrahim Efendi vakfı ve bir taraftan Pertev Paşa vakfı ve bir taraftan Ekincizade Ahmed Paşa vakfı ve bir taraftan tarik-i has ile mahdud-ı dahiliye ve hariciyesi fevkani ve tahtani büyü-tü adide-yi muhtevi ve sofalar ve ahır ve kuyular ve kenifleri müştemil olub içinde sakin olduğum mülk menzilimi...*” TKG.KK, VKF. Cd., 62, 6b.

42 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 2b.

43 Kasım Ağa, 1050 H./1640-1641 M. ve 1051 H./1641 M. tarihinde başmimardır. BOA, MAD, nr.6248, s.30'dan naklen Afyoncu, 2001, 15; Kumbaracılar, 1937, 60.

kaydedilmiştir. Vakfiye şartlarına göre;

1. İstanbul'da Kasım Ağa Dârülhadisi'nde tefsir, hadis ve benzeri aklî ve naklî ilimler konusunda marifetli ve muhaddes olan kişiye hizmeti karşılığında günlük 20 akçe verilecektir.⁴⁴
2. Birinci ve beşinci gün olmak üzere iki gün boyunca, hazır olan bir öğrenciyi ilim öğretilip, bu konuda başarılı olan kişiye, dârülhadiste ders-i amm/asistanlık verilip, cumartesi, pazartesi ve çarşamba günleri medrese dâhilindeki öğrencilere ve dışarıdan gelen kişilere, anlatım, öğretim ve araştırma vazifesi karşılığında günlük 15 akçe verilecektir.⁴⁵
3. Her odadan birer öğrenci, beşinci günde derslere hazır olup, her sabah namazdan sonra toplanıp, birer feth-i şerif okuduktan sonra sevabını Hz. Peygamber ve sahabelere göndermesi üzerine her birine hizmeti karşılığında günlük 2 akçe verilecektir.⁴⁶
4. Mücevvid (Kur'an'ı doğru, güzel okuyan) ve ehl-i Kur'an bir kişi darülkurra şeyhi olup, cumartesi, pazartesi ve çarşamba günleri 10 öğrenciyi, Kur'an talimi yapıp, kendisine günlük 10 akçe, öğrencilerin her birine ise 1 akçe verilerek, toplamda 20 akçe ödenecektir.⁴⁷
5. Bevvab/kapıcıya⁴⁸ kapıları kilitlemek-açmak, kuyudan su çekip, dârülhadisi temizlemek ve ferraşlık/temizlik hizmeti karşılığında günlük 2 akçe verilecektir.⁴⁹
6. Hadis alimliği Şeyh Veli Efendi hayatta oldukça ona şart olup, hayatını kaybetmesi durumunda yerine dârülhadisin meclisine hazır ve dersine mülahız olan öğrencisinden ilm-i hadise bağlı ve muhaddislik hizmetini yerine getirmeye layık ve uygun bir kişi getirilecektir.⁵⁰
7. İstanbul'da İbrahim Paşa Camii'nin şeyhlerinden ehl-i ilim ve ehl-i fazıl bir kişiye, cuma vaazını yerine getirme ve nasihat etmesi karşılığında günlük 10 akçe verilecektir.⁵¹
8. Ders-i amillîği/ders işleme ve adı geçen caminin (İbrahim Paşa Camii?) vaizliği hayatta oldukça Asım Efendi'ye şart olup, hayatını kaybetmesi durumunda, dârülhadisin dershanesinde ders meclisine melazım olan

44 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 14b.

45 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 14b-15a.

46 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 15a-15b.

47 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 15b.

48 Bevvab, aynı zamanda hücredekileri teftiş eder, özel işlere bakar ve bir usulsüzlük ile karşılaşırsa derhal müderrise haber vermekle yükümlüdür. Abdülaziz Bey, 1995, 76.

49 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 15b-16a.

50 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16a.

51 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16a-16b.

- öğrencisinden aklî ve naklî ilimler konusunda âlim, dakik ve ders-i amil/ders işleme görevinin yerine getirilmesinde daha uygun ise o kişiye verilecektir.⁵²
9. Kasım Ağa tarafından dârülhadisin öğrencileri için vakfedilen kitaplar, yalnız dârülhadisin öğrencilerine verilip, diğer yerlere verilmeyecektir.⁵³
 10. Bir kimse, ders-i amil'in talebi doğrultusunda, vakıf şartına uymadığı ve muhalif olduğuna dayanılarak men edilebilecektir.⁵⁴
 11. Her yıl aşure gününde adet olduğu üzere aşure pişirilerek fakir, fukaraya dağıtılacak ve sadaka verilecektir.⁵⁵
 12. Söz edilen görevlerin tamamen yerine getirilmesinin ardından kalan gelir, Kasım Ağa'nın diğer yapılarıyla birlikte, dârülhadisine sarf olunacaktır.⁵⁶

Kasım Ağa Dârülhadisi'nde Onarımlar ve Yapının Zamanla İşlevini Yitirmesi

1641 tarihli Kasım Ağa ibn-i Ali Vakfıyesinde kaydedilmiş olması dolayısıyla XVII. yüzyılın ilk yarısında kurulmuş olduğu anlaşılan Kasım Ağa Dârülhadisi'ne dair daha geç tarihli çeşitli kayıtlara rastlanır. Bu bağlamda 1792 tarihli bir belgeden biri taşrada olmak üzere, on iki öğrenci ile eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılr.⁵⁷ Dolayısıyla dârülhadis kuruluşunun ardından yaklaşık yüz elli yıl sonra eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. XIX. yüzyıl başlarında ise İstanbul'da, Kasım Ağa Dârülhadisi'nin de bulunduğu Hoşkadem Mahallesi'ni etkileyen büyük bir yangın felaketi meydana gelmiştir.

Osmanlı tarihçisi Lütfü Efendi'nin aktardığı bilgilere göre, İstanbul'un neredeyse yarısında etkili olan 1833 tarihli *Cibali Yangını*, 14 Rebiülahir 1249 H./ 31 Ağustos 1833 M. tarihinde Cibali kapısı civarındaki tüfenkhâneneden başlamış ve çok sayıda kollara ayrılarak İstanbul'u etkisi altına almıştı. Yangının bir kolu Üsküplü civarındaki Çingiraklı değirmen istikametine, bir kolu Aşıkpaşa Mahallesi'ne, bir kolu Fatih Camii yönüne, bir kolu Sofular Hamamı ve Horhor civarına, bir kolu Akarçeşme tarafına, bir kolu Süleymaniye'de Bab-ı Fetva civarındaki Ayazma kapısı, Vefa meydanı, Süleymaniye Tabhanesi, Şehzade Camii civarına, bir kolu ise Kıztaşı ve Hoşkadem Mescidi tarafından ilerleyerek, ertesi güne kadar devam etmişti.⁵⁸ Hoşkadem Mescidi civarında ve Hoşkadem Mahallesi'nde bulunan Kasım Ağa Dârülhadisi, XIX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen bu yangından ciddi zarar görmüş olmalıdır.

1833 tarihli Cibali Yangını'ndan sonra Kasım Ağa Dârülhadisi, 1869 yılında bir

52 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16b.

53 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 15a.

54 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16b

55 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16a.

56 TKG.KK, VKF. Cd., 62, 21b-22a.

57 Kepeci, nr 6589/I, 12'den naklen Kütükoğlu, 2000, 159.

58 Cezar, 1963, 371-372.

mezun ve 17 öğrenci ile⁵⁹ eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. XX. yüzyıl başında ise yapı onarım geçirmiştir. 6000 kuruşa mal olan bu onarım, vakfın mevcudundan ödenmiş olup, 1315 R./1900 M. mâli yılı bütçesine dâhil edilmişti.⁶⁰ Ardından 1330 R./1914 M. yılında harap durumda olmasına karşın dârülhilafe kadrosuna alınmıştır.⁶¹ 1334 R./1918 M. yılında harap bir halde yoksul kimselerin barınması amacıyla kullanıldığına göre⁶² asli işlevini kaybetmiştir. 1918 yılına dek harap bir halde de olsa ayakta olan yapıya, Hoşkadem Mahallesi'nin civarının betimlendiği XX. yüzyıl başlarına tarihlenen Pervititch ve Alman Mavileri haritaları başta olmak üzere çeşitli İstanbul haritalarında ve şehir planlarında rastlanmamıştır.⁶³ Buna karşın, Kasım Ağa Dârülhadisi'nin yakınında bulunan Hoşkadem Mescidi, Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi gibi günümüze ulaşan yapılar belirtilmiştir (Bkz. Görsel 1-2). 1918 tarihli Büyük Fatih/Sultan Selim Yangını⁶⁴, harap durumda olan Kasım Ağa Dârülhadisi'nin olasılıkla tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Kasım Ağa Dârülhadisi'nin Mimarisine Dair Düşünceler

Kasım Ağa'nın 1050 H./1641 M. tarihinde düzenlenen vakfiyesinde geçen ifadeler Kasım Ağa Dârülhadisi'nin mimari özelliklerine dair fikir vermektedir. Buna göre Kasım Ağa Dârülhadisi, bir külliyeenin elemanı olarak değil, müstakil/bağımsız bir yapı olarak inşa edilmiştir. Yapı, bu özelliğiyle XVII. yüzyılda ağırlıklı Divanyolu'nda sadrazamlar tarafından inşa edilen medrese merkezli külliyelerden ayrılır. Bu durum, olasılıkla Osmanlı mimari adabı gereğince Kasım Ağa'nın Osmanlı sarayındaki hiyerarşik konumuyla açıklanabilir. Önce başmimar ardından kethüda olan Kasım Ağa'nın başkentte inşa edebileceği yapılar sınırlıdır. Buna karşın memleketi Arnavutluk'ta kendi adına cami merkezli külliye başta olmak üzere han, köprü, çeşme, suyolları gibi çok çeşitli yapılar inşa ettirmiştir.

Vakfiyesinde geçen “...10 birimli sağlam kubbeli kârgir odaların ve bir derslane bir su kuyusunu ve musluk ve helâleri kapsayan dârülhadisi...”⁶⁵ şeklindeki ifadeye göre, Kasım Ağa Dârülhadisi çağın diğer medreselerine göre daha küçük ölçekli olup⁶⁶,

59 Kütükoğlu, 2000, 159, 351.

60 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 150-56. (14 Ramazan 1317 H./16 Ocak 1900 M.); Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde Evkâf (İ.EV), 24-28 (28 Şevval 1317 H./1 Mart 1900); Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO), 1451-108775 (4 Zilkade 1317 H./13 Mart 1900 M.).

61 Kütükoğlu, 2000, 159; Kütükoğlu, 1978, 81.

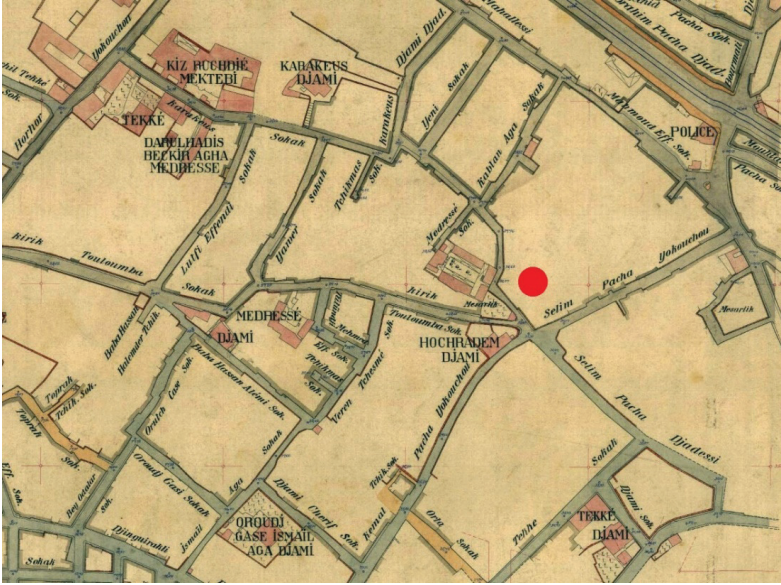
62 Kütükoğlu, 1978, 81.

63 Ayverdi'nin 19. Asırda İstanbul Haritası, 1815, 1821, 1853, 1860-1870, 1882 ve 1922 tarihli şehir haritaları, 1918 tarihli Necip Bey Haritası incelenmiş olup, yapıya dair bir ize rastlanmamıştır.

64 Cezar, 1963, 379-380.

65 “...on bab bünyan-ı mersus kubbeli kargir odaların ve bir derslane ve bir su kuyusunu ve musluk ve kenifleri muhtevi dar'ül hadisi...” TKG.KK, VKF. Cd., 62, 7a-7b.

66 XVII. yüzyılda inşa edilen Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'ndeki medresede on dört öğrenci

Görsel 1. Alman Mavileri Haritası'nın detayında Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi ve Hoşkadem Mescidi'nin bulunduğu bölge. (Alman Mavileri, İstanbul, 2006)

Görsel 2. Pervititch Haritası'nın detayında Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi ve Hoşkadem Mescidi'nin konumları. (Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul, İstanbul, 2000)

on öğrenci hücre, dersane/mescid ve hizmet birimlerinden meydana gelir. Kubbe ile örtülen öğrenci hücreleri kârgir olarak inşa edilmiştir.

Yapı, 1792 tarihli belgede, Kasım Ağa Vakfıyesi'nde de belirtilmiş olduğu gibi on hücreli olarak kaydedilmişti. Biri taşrada olmak üzere, on iki öğrencisi vardı. Sekiz odada birer kişi, kalan iki odada ise ikişer kişi konaklamış olup, birinin yanında hizmetini gören oğlu, diğer odada ise mülâzım bulunmakta idi. Mülâzım odasında başmülâzım yaşardı.⁶⁷ 1869 yılında ise bir mezun ve on yedi öğrencisi vardı.⁶⁸ Osmanlı medreselerindeki öğrenci hücrelerinde genellikle iki öğrenci konaklamıştır. Bu öğrencilerden daha kıdemli olan “oda nişin” ve hiyerarşik açıdan daha alt seviyede bulunan ise “sarf mollası” olarak anılmıştır. Sarf mollası, kıdemli öğrencinin yiyecek, temizlik gibi günlük ihtiyaçlarına yardım ederken, oda nişin ise kıdemsiz olan öğrencinin eğitimiyle ilgili konularda destek olmaktadır.⁶⁹

XX. yüzyılda harap bir hale geldiği anlaşılan Kasım Ağa Dârülhadisi'nin, 20 Ağustos 1330 R./2 Eylül 1914 M. tarihli bir belgeye⁷⁰ göre zemininin oldukça rutubetli ve hücre sayısının on bir olduğu belirtilmiştir. Ardından yine aynı belgede yapının on iki hücreli olduğu ve bu hücrelerin bir kişinin bile konaklaması için uygun olmadığı açıklanmıştır. Anılan belgede hücre sayısının on bir olarak ifade edilmesinin ardından, on iki odalı şeklinde belirtilmesi, medresenin farklı işlevli bir biriminin, örneğin dersane/mescidin de dâhil edilerek aktarılmış olmasından kaynaklanmış olabileceği gibi, 1641 tarihli vakfıyesinde ve 1792 yılındaki belgede hücre sayısı on olarak kaydedilmiş iken, daha geç tarihli belgede on bir olarak açıklanması, yapıya zamanla eklemeler yapılmış olabileceğine de işaret eder.

Söz edilen belgede beşi dışarıda olmak üzere, yirmi öğrencinin bulunduğu kaydedilmiştir.⁷¹ Dolayısıyla Kasım Ağa Dârülhadisi'nin geç tarihlerde on bir hücreli olduğu kabul edilir ise dârülhadisin dokuz hücrelerinde iki öğrenci, iki hücrelerinde ise tek öğrenci konaklamış olmalıdır.

1330 R./1914 M. tarihinde harap durumda olduğu ifade edilen ahşap yapının, arkasının açık olmaması nedeniyle hava ve güneşten mahrum kaldığı, etrafının yüksek evlerle çevrelediği ve arsasının çok dar olduğu kaydedilmiştir. Bu ifadeden açıkça hücrelerin arka cephesinin sağır olduğu ve yapının ufak boyutunun arsa ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1641 tarihli vakfıyede yapının açıkça kârgir olduğu izleniyor iken,

hücre, Ekmekçizâde Ahmed Paşa Medresesi'nde on yedi öğrenci hücre, Köprülü ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa külliyesi dâhilindeki medresede on öğrenci hücre, Bayram Paşa Külliyesi'ndeki medresede on dört öğrenci hücre, Çinili Medresesi'nde ise altı öğrenci hücre vardır. Ayrıca söz edilen külliyelerde, türbe, sebil ve dükkânlar gibi farklı türde yapılar da bulunur.

67 Kepeci, nr. 6589/1, 12'den naklen M. Kütükoğlu, 2000, 159.

68 Kütükoğlu, 2000, 159, 351

69 Abdülaziz Bey, 1995, 76.

70 Kütükoğlu, 1978, 81.

71 Kütükoğlu, 1978, 81.

daha geç tarihli bu belgede ahşap olarak belirtilmesi dikkat çekicidir. Bununla birlikte, gusülhane, abdesthane, çamaşırhane ve diğer birimlerinin tümüyle harap olduğu, öğrenci iskânına câiz olmadığı ve yeniden inşasının da uygun olmadığı belirtilerek, yoksul kimseler tarafından işgal edilmiş olduğu ifade edilmiştir.⁷² Bu tarihten sonra Osmanlı arşiv belgelerinde Kasım Ağa Dârülhadisi'ne rastlanmaması nedeniyle tamamen ortadan kalkmış olmalıdır.

XVII. yüzyılın ilk yarısından XX. yüzyıl başlarına dek yaklaşık 250 yıl ayakta kalarak, eğitim faaliyetlerini sürdüren Kasım Ağa Dârülhadisi'nin mimari özelliklerine dair mevcut bilgiler ışığında fikir yürütülebilmektedir. İnşa edildiği dönemde on hücreli olan, ardından hücre sayısı on bire çıkarılan dârülhadiste, hücre sayısının artırılması, hücrelerin dizilimine göre "U" planlı medreselerde planın simetrisini bozacağı ve "L" planlı medreseler eklemelere daha müsait olabileceği için, olasılıkla öğrenci hücrelerinin dizilimine göre "L" planlı medreseler grubunda olmalıdır. Yapının dar bir arsa üzerinde yer alması da bu fikri desteklemektedir. Mevcut belgelerde, yapının ikinci bir kata ve avlusunun üzerinin kapalı olmasına dair bir veri olmadığı için, Osmanlı medreselerinde ağırlıklı tercih edildiği gibi tek katlı ve açık avlulu olmalıdır.

Yapının kuruluşunda on, daha sonra ise on bir hücreye sahip olduğu ve yapının arka cephesinde pencere açılmadığı açıklanmıştır. Bu nedenle tüm pencereler avluya dönük olarak tasarlanmış olmalıdır. Yapı malzemesi açısından bakıldığında ise başlangıçta kârgir olduğu açıkça belirtilen yapının, daha geç tarihli belgelerde ahşap olarak kaydedilmesi ve bununla birlikte hücre sayısındaki artış, yapının kapsamlı bir onarım geçirmiş olabileceğini veya büyük ölçüde yeniden inşa edildiğini düşündürmesine karşın medreselerin genellikle kârgir yapılar olması nedeniyle söz edilen ahşap ifadesi, yapıların iç mekânı veya hücre ve mescid/dershane dışındaki birimleri için geçerli olmalıdır.

Sonuç

Osmanlı mimarları arasında bâni olarak kendi adına çeşitli türde yapılar inşa ettiren ve inşa ettirdikleri mescid gibi yapılar dolayısıyla yeni mahallelerin kurulmasına dahi öncülük eden mimar isimlerine rastlanır. Mimar-bânilerin inşa faaliyetleri genellikle kökenlerinin dayandığı bölgede ve İstanbul'da yoğunlaşır. Özellikle başkent İstanbul'da yoğun olarak hissedilen mimari adap gereği, mimar-bânilerin yapılarının sadrazam veya paşa yapılarıyla konum, mimari nitelik ve ölçek bakımından rekabet etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla İstanbul'da büyük ölçüde geçerliliğini koruyan, mimari geleneklere bağlanan ve yazılı olmayan bu kurallar çerçevesinde yapılar inşa edilmiştir. XVII. yüzyılda mimarlığından ziyade siyasi ilişkileriyle ön planda olan Kasım Ağa'nın, yapı türü seçimi ve yapının konumu bakımından siyasi görünürlüğünü ve iddiasını ortaya koyma motivasyonu ile yapı inşa ettirdiği anlaşılır. Bir başka deyişle, öykündüğü devlet adamlarının arasında yer alma isteği, kendi adına başkent İstanbul'da inşa ettirdiği bu yapı üzerinden somutlaşır. Yapı, bu yönüyle mimar-bâniler tarafından inşa edilen diğer yapılardan mimarın siyasi kimliği ile ayrışır.

72 Kütükoğlu, 1978, 81.

Tarihsel kaynaklarda Kasım Ağa Dârülhadisi'nin yakınında yer alan medreselerden detaylı olarak bahsedilmesine karşın, bu yapıdan yalnızca ismen söz edilmesi, küçük ölçekli ve teknik açıdan daha az gelişmiş, mütevazı bir yapı olduğuna işaret eder. Bununla birlikte XX. yüzyıla tarihlenen İstanbul harita ve şehir planlarında da betimlenmemiş olması, muhtemelen bu tarihlerde tümüyle harap bir halde ve işlerliğini yitirmiş durumda olmasından kaynaklanmıştır. XVII. yüzyılda mimari özellikleri bakımından büyük etki gösterememesine karşın, çağın sadrazam yapılarının yoğunlaştığı Divanyolu'na yakın konumu, ağırlıkla bânilerinin sadrazam olduğu medrese merkezli külliye inşasının arttığı bu yüzyılda, mescid veya çeşme yerine bir tür uzmanlık medresesi olan dârülhadis yapısı tercihiyle dönem beğenisine katılır. XVII. yüzyılın ilk yarısındaki siyasi figürler arasında yer alan sadrazamlardan Kuyucu Murad Paşa, Bayram Paşa ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa gibi bânilerin nüvesi medrese olan külliyelerinin ufak boyutları göz önüne alındığında, geçmişten süregelen Osmanlı mimari geleneği bağlamında önce başmimar ardından valide kethüdası olan Kasım Ağa'nın mimari eserinin, anılan sadrazamların yapılarından daha gösterişli olması beklenemez. Dolayısıyla Kasım Ağa, başkentte bu kurallara uymak durumunda kalmış olmasına karşın memleketi Arnavutluk'ta doğum yeri olan Grameç'te kendi adına cami merkezli bir külliye inşa ettirmiştir.

Arnavut asıllı Kasım Ağa'nın, vakfiyesine göre inşa ettiği yapıların işlerliğini sağlayan ve gelir getiren mal varlığı, İstanbul ve Arnavutluk başta olmak üzere Balkanlardaki çeşitli bölgelerdedir. Zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki topraklarını kaybetmeye başlaması, vakfın akarâtlarını/gelirlerini de ortadan kaldırmış ve olasılıkla dârülhadisin kendi işleyişini sürdüremeyecek duruma gelmesine yol açmıştır. Dârülhadisin, Arnavutluk'taki toprakların büyük ölçüde 1912-1913 Balkan Savaşları'nda elden çıkmasından kısa bir süre sonra 1914 yılında harap bir halde dârülhilafe kadrosuna alınması ve 1918 yılında ise kullanılmayacak duruma gelmesi, bu olasılığı güçlendirmektedir.

Osmanlı arşiv belgeleri ve ağırlıkla *El-Hac Kasım Ağa ibn-i Ali* Vakfiyesi'ne dayanılarak İstanbul'da Şehzadebaşı semtinde bulunan Kasım Ağa Dârülhadisi'nin ele alındığı bu çalışmada, yapının kuruluşu, derecesi, konumu, bölge ile ilişkisi, işletim koşulları, geçirmiş olduğu onarımlar ve mimarisi irdelenmiştir. Kasım Ağa Dârülhadisi, XVII. yüzyılın en ilginç tarihi kişiliklerinden biri olan, siyasi ilişkileri nedeniyle gücü gün geçtikçe artan ve eriştiği maddi güç çerçevesinde bir vakıf kuran Mimar Kasım Ağa'nın başkentte kendi adına inşa ettirdiği bir yapı olması dolayısıyla büyük önem taşımaktadır. Günümüze ulaşamayan yapı, Osmanlı arşiv belgeleri ve vakfiyesindeki ifadelerle dayanılarak, plan, üst örtü, yapı malzemesi gibi tespit edilebilen mimari özellikleri bakımından XVII. yüzyılda İstanbul'da inşa edilen küçük ölçekli medrese örnekleri ile örtüşmektedir.

KAYNAKÇA

Abdülaziz Bey (1995). Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri. Tarih Vakfı Yurt Yay.. İstanbul.

- Afyoncu, F. (2001). *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ateş, A. (2022a). *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nın Arka Planı; Başmimar-Bâni-Yapı İlişkisi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ateş, A. (2022b). Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimar-Bâniler, 3. *Uluslararası Avrasya Türk Sanatı Kongresi Özet Kitabı*, 68-69, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Ayvansarayî, H. H. (1987a). *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l Cevâmi). I, II* (İ. Terzi Haz.). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Ayvansarayî, H. H. (1987b). *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l Cevâmi). I, II* (İ. Terzi Haz.). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Baltacı, C. (1976). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası.
- (Canatar, M. Haz.) (2004). İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009-(1600). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Çelebi, E. (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu* (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, İ. Sezgin, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cerasi, M. (2006). *Divanyolu*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Cezar, M. (1963). *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*. İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri.
- Dağdelen, İ. (Haz.) (2006). Alman Mavileri 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları II. İstanbul: Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 150-56 (14 Ramazan 1317 H./16 Ocak 1900 M.).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO), 1451-108775 (4 Zilkade 1317 H./13 Mart 1900 M.).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde Evkâf (İ.EV), 24-28 (28 Şevval 1317 H./1 Mart 1900).
- Eyice, S. (1959). İstanbul'un Kaybolan Bir Eski Eseri: Kazasker Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, X (14), 147-162.
- Eyice, S. (1979). Mimar Kasım Hakkında, *Belleten*, XLIII (172), 767-808.
- Gül, A. (1997). *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-hadislerin Yeri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hammer, J.V. (1998). *Büyük Osmanlı Tarihi. 10*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hezarfen Hüseyin Efendi (1998). *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (S. İlgürel Haz.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalçık, H. (2017). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- II Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- Kemalettin, A., (1934). Mimar Koca Kasım Ali, *Arkitekt, 1934* (05), 147-150.

- Keskin, Ç., (2021), XIV-XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarları ve Mimarlık Ortamı, *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul: Literatürk Academia, 153-180.
- Kumbaracılar, İ. (1937). Türk Mimarları, *Arkitekt*, 02 (74), 59-60.
- Kütükoğlu, M. S. (1978), Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII, bölüm 1-2, 1-212.
- Kütükoğlu, M. (1976-1977), 1869'da Faal İstanbul Medreseleri, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, 277-392.
- Kütükoğlu, M. (2000). *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa (1992). *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV (N. Çağatay, Haz.). Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nayır Ahunbay, Z. (1988), 17. Yüzyıl İstanbul'unda Eğitim Kurumları, *17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, Sempozyum Bildirileri 19- 20 Mart 1988*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları.
- Orgun, Z. (1938), Hassa Mimarları, *Arkitekt*, 12 (96), 333-342.
- Özergin, M. K. (1973-1974), Eski bir Rûznâmeye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (4-5), 263-290.
- Parmaksızoğlu, İ. (1974), Sultan Ahmed Camii Mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa, *Kültür ve Sanat*, 3, 32-39.
- Pervititch, J. (2000). Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul: İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch. İstanbul: Tarih Vakfı/Axa Oyak.
- Refik, A. (1977). *Türk Mimarları*. İstanbul: Sander Yayınları.
- Sönmez, Z. (1999), Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri, *Osmanlı*, X, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 185-188.
- Sönmez, Z. (1988), Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 251-258.
- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG.KK), Vakf-ı Cedit Defterleri (VKF.Cd.), 62 (Zilkade sonu 1050 H./Mart 1641 M.).
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Büyük Osmanlı Tarihi*, III, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2014). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yardım, A. (1999). Osmanlı Devrinde Dârülhadisler, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 163-175.
- Yılmaz, C. (Ed.) (2019). İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663), İstanbul: Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yay..

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 31, Sayı: 2, Ekim 2022 | *Volume: 31, Issue: 2, October 2022*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. Semra DAŞÇI, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizajpaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

[İnternet Sayfası \(Açık Erisim\)](#) | [İnternet Page \(Open Access\)](#)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

